

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
7(2): 427-440 (2008)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Osmanlı Dönemi Mardin Ermenilerinde Dini Değişim

İbrahim Özcoşar *

Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Özet: Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlarını yönetme şekli olan "*millet sistemi*", temel olarak cemaatlerin kendi dini ritüel ve teşkilatlarını korumasını öngören bir yapıya sahipti. Bu sayede Osmanlı hâkimiyetinde yüzyıllar boyu kendi cemaat yapılarını koruyan gayrimüslimler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Batı dünyasının misyonerlik faaliyetleri karşısında korumasız kalmışlardır. Batılıların misyonerlik faaliyetlerinin etkili olduğu alanlardan biri de Mardin Ermenileri olmuştur. 17. yüzyıla kadar sadece Gregoryen Ermenilerden oluşan Mardin Ermeni cemaati, misyonerlerin kararlı ve onların inanç sistemini değiştirmeyi amaçlayan çalışmaları neticesinde büyük bir değişime uğramıştır. Yaklaşık 200 yıl süren mücadele ve çatışma, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde misyonerlerin kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu çalışmada, Mardin'de Gregoryen Ermenilerin tamamen ortadan kalktığı bu süreç değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Mardin, Misyonerlik, Katolikleştirme, Protestanlaştırma.

Religious Change in Mardin Armenians During Ottoman Period

Abstract: "Nation system" of Ottoman State to govern non-Muslim citizens consisted basically of a structure which envisaged the protecting their own religious ritual and organizational structure of religious communities. Thanks to that non-Muslims protecting their own religious community structure under Ottoman domination for centuries became unprotected for missionary activities of western world when Ottoman State got weak. Mardin Armenians were one of the areas where western's missionary activities were effective. Consisted only of Gregorian Armenians until 17th century, Mardin Armenian religious community suffered a big change after the destructive activities of missionaries. The struggle and clash lasting for approximately 200 years resulted in the definite victory of missionaries towards the middle of 19th century. In this study, the process of the completely disappearance of Gregorian Armenians in Mardin is evaluated.

Key Words: *Armenian, Mardin, Missionary, to become Catholic, to become Protestant*

GİRİŞ

© Gaziantep Üniversitesi Basımı

ISSN: 1303-0094

*Yazışma adresi: * Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

E-mail: iozcosar@yahoo.com

Ermenilerle ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan Ermeni milliyetçiliği ve ardından başlayan Ermeni isyanları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda Ermenilerin, Batılı fikirlerden etkilenmeye başladığı ve Batı'nın emperyalist amaçları doğrultusunda geliştirdikleri politikalarda Ermenilere de yer vermeye başladığı dönemlerle ilgilenildiğinden, Ermenilerin yüzyıllardır İslam toplumlarıyla iç içe yaşayan bir millet olduğu ve köken olarak da Doğu'lu oldukları gerçeğinin göz ardı edilmesine sebep olmuştur.

Bu arada gözden kaçan önemli bir husus; Batı dünyasının Doğu dünyasına uyguladığı emperyalist politikaların sadece İslam toplumları için değil, Ermeniler gibi Hıristiyan milletler için de yıkıcı ve parçalayıcı bir etkiye sahip olduğudur. Her ne kadar Batı dünyası ile Ermeniler Hıristiyan ortak noktasında buluşuyor gibi görünseler de, Batı emperyalizmi hiçbir zaman bu ortak noktanın kendi çıkarlarını zedeleyecek duygusal bir zaafa dönüşmesine izin vermemiştir. Kaldı ki Batı, Hıristiyanlık tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar uzanan süreçte, Doğu Hıristiyanlarına heretik (*sapkın*) inanca sahip topluluklar olarak bakmaktadır.

Osmanlı coğrafyasında yaşayan Gregoryen Ermenilere yönelik Batılıların ilk faaliyetleri misyonerlik çalışmaları ile başlamıştır. 17. yüzyıla kadar Osmanlı Ermenilerinin hepsi Ortodoks mezhebine mensuptular ve Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmelerinde önemli bir role sahip ruhaninin, "Gregoryen" in adıyla anılmaktaydılar. Ermeniler arasındaki mezhep birliği, henüz milliyetçilik düşüncesinin etkin olmadığı Ermeni toplumunu bir arada tutan en önemli unsurlardan biridir

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaatlere uyguladığı "*Millet Sistemi*" uzun yıllar cemaatlerin kendi dini ritüel ve teşkilatlarını devam ettirmelerine olanak sağlayan, hatta bu konuda muhafazakar (korumacı) bir içeriğe sahipti. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı güçlü olduğu dönemlerde millet sisteminin bu koruyucu özelliği Ermenileri misyonerlik faaliyetlerinden koruyabilmişse de, Osmanlı'nın zayıflamasıyla Ermeniler misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine karşı savunmasız kalmışlardır. 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda yoğunlaşarak artan misyonerlik faaliyetleri Ermeniler arasındaki mezhep birliğini parçalamış, Gregoryen Ermeni cemaati yanında Katolik ve Protestan Ermeni cemaatlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin en ücra köşelerine kadar uzanan misyonerlerin çalışma alanlarından biri de Mardin olmuştur. 17. yüzyıla kadar tamamı Gregoryen olan Mardin Ermenileri için bu çalışmalar, yıkıcı olmanın ötesinde yok edici bir etkiye sahip olmuştur. Katolik ve Protestan misyonerlerin yaptıkları çalışmalarla 19. yüzyılın ikinci yarısında Mardin'de Gregoryen Ermeni nüfusu tamamen yok olmuştur. Gregoryen Ermenilerin önemli bir kısmı Katolikleşirken bir kısmı da Protestanlaşmıştır.

Mardin Ermenilerinde Katolikleşme

Osmanlı belgelerinde "*Efrenç Papazları*"¹ olarak isimlendirilen Katolik misyonerlerin Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetleri Cizvit, Kapusen, Dominiken ve Fransisken tarikatlarınca yürütülmüştür.

Bu tarikatlardan Cizvitlerin Mezopotamya'ya gelişleri 1540'lara kadar uzanmaktadır. 1662'de Papalığın destekleme kararı ile Cizvit misyonerler Halep ve Musul'da çalışmaya başlamışlardı. Yüzyılın sonuna doğru Cizvitlerin faaliyet alanına Mardin de dâhil olmuştur. Cizvit Rahip Michel Nau, 1681-1682'de Mardin'de çalışmış ve 1683'te burada ölmüştü. Kapusenler ise; 1630'da Mardin ve çevresinde çalışmaya başlamışlar ve Mardinli Ermenilerden bir kısmını

¹ 217 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili, Evail-i Ramazan 1267/30 Haziran-9 Temmuz 1851Tarihli Belge.

Katolikleştirmeyi başarmışlardır. 1759–1779 tarihleri arasında Mardin’de Dominiken rahiplerini görüyoruz².

Musul merkezli Katolik çalışma, bölgedeki “Kaası” adı verilen papa temsilcileri³ tarafından yönetilmekte ve Fransız Konsoloslarınca himaye edilmekteydi. 1844 yılında, muhtemelen Fransa ile aralarındaki rekabet dolayısıyla, Musul ve çevresindeki Katolik misyonerler hakkında araştırma yapılmasını isteyen İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi Satrafford Cannig’e Musul’daki İngiliz konsolosu tarafından gönderilen rapor, Katolik misyonerlerin bölgedeki çalışmaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Büyükelçi Cannig, 16 Ekim 1844’te Musul’daki İngiliz konsolosuna gönderdiği gizli bir talimatta bölgedeki yabancı dini kurumların, raporun içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla özellikle Katoliklerin, kökenleri ve tarihleri hakkında bir soruşturma yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine konuyla alakalı kişilerden bir ekip oluşturan konsolos, geniş çaplı bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre;

“Musul, Mardin ve Diyarbakır’daki faaliyetlerin hepsi Fransız koruması altındadır ve Fransız Moseigner Trioche, Bağdat Piskoposu ve Papa elçisi tarafından yönetilmektedir. Bu misyonlar 200 yıldan fazla bir süredir çalışmalarını sürdürdüklerini belirtse de tarihleri 17. yüzyılın sonuna 18. yüzyılın başına dayanmaktadır. Bölgeye ilk gelişleri doktorlar aracılığıyla olmuştur. Bu sıfatla hem yöneticilerin hem de halkın sempatisini kazanmışlardı. Yerli Hıristiyanlara çok cömert bağışlarda bulunarak ulaşma imkânı elde etmişlerdi. Öncelikle herkesin güvenin kazanan Katolik misyonerler evlerindeki bir odayı ayin odası olarak düzenleyip, öğretilerini en yakın tanıdıklarına bu özel ibadethanelerde aşılama başladılar. Bunların bazıları dinlerini değiştirdi. Fakat bu plan üzerinde eş zamanlı olarak hareket eden çeşitli kurumlar etkilerini ve taraftar sayılarını artırana, mesleklerini dindar hekimlikten aleni bir şekilde vaaz vermeye getirene kadar bütün bunlar büyük bir gizlilik içinde saklandı. Doktorluk yapmaya da devam ettiler. Musul misyonu yaklaşık 130 yıl sürdü. Varolan konutları, onlara hiç çocuğu olmayan dul bir kadından miras kaldı. Vasiyetnameye göre hiçbir yasal hakkı olmamasına rağmen kimse o zamanlarda Avrupalılar gibi hakkını aramamıştı. Araziyi sahiplendiler ve ülkenin doğal yapısından hiç bir farkı olmayan çatısı, kemerli, uzun karanlık bir yapısının içine üç oda koyup bir ibadethane inşa ettiler. Bu durum Fransız Hogna Hamah adına iki bitişik ev almalarıyla devam etti. Müslümanların şüphelerini uyandırdılar ve şiddetli kargaşalara neden oldular⁴.”

Bu çalışmalarla Musul misyonu bölgedeki Katolik misyonerlerin merkezi oluyordu. Mardin’deki misyon çalışmaları da Musul’dan yönetiliyordu. Cannig’e sunulan raporda Mardin misyonunun da hemen hemen aynı tarihlerde başladığı belirtilmektedir⁵.

Diyarbakır Metropolitliğine bağlı olan Mardin Ermenilerinin Osmanlı Devleti’nde bilinen ilk piskoposu Kalust’tur(1601-1620). Bu dönemde Mardin Ermeni piskoposları Sis Katalikosları tarafından takdis edilmekteydi. 1632 yılında Mardin piskoposu olan Dimoteus Karnuk’un misyonerler vasıtasıyla Katolikliği kabul etmesi sonucunda Mardin Ermenileri arasında Katolik inancı yayılmaya başlamıştır. Karnuk, gördüğü baskılar karşısında İtalya’ya kaçmış ve orada ölmüştür. Mardin Ermenileri arasında 1630’lu yıllarda Katolikliğin ilk tohumları atılmasına rağmen Katolikleştirme bundan yaklaşık yarım asır sonra, kendisi de Mardinli bir Ermeni olan Melkon Tazbazyan’ın yaptığı faaliyetler sonucunda amacına ulaşacaktır. Avrupa’dan gelmiş Hıristiyanlar olarak Mardin’de başarılı olmayacaklarını anlayan Katolik misyonerler, kendi yanlarına çektikleri Ermenileri kullanmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla, Katolikleştirdikleri Ermeni ailelerden birinin çocuğunu Katolikleştirme faaliyetleri için kullanmaya karar vermişlerdir. Katolik misyonerlerce Roma’ya gönderilip orada eğitim gören Tazbazyan,

² Suavi Aydın, “Anadolu Hıristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkisi ve Modernleşme”, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 25-28 Ekim 2000 Ürgüp/Nevşehir, s. 77-78.

³ Ebubekir Hazım Tepeyran, Hatıralar, Pera Yayınları, İstanbul 1998., s. 374–375.

⁴ Hirmis Aboona, “How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?”, <http://www.atour.com.education/20010303.html> (Erişim: 10.01.2004).

⁵ Hirmis Aboona; a.g.m., (Erişim:10.01.2004)

1680’de Mardin’e dönmüş ve piskoposluk kürsüsü kurmuştur. Tazbazyan’ın çalışmaları sonucunda, ilk dört yılda, Mardin’deki 1860 Ermeni ailesinden 830’u Katolik inancına geçmiştir. Sonraki yıllarda bu sayı daha da artmış, 200 aile hariç tüm Ermeniler Katolikliğe geçiş yapmıştır⁶.

Tazbazyan’ın faaliyetleri esnasında Katolik Ermeniler ile Ortodoks Ermeniler ve Süryaniler arasında da gerginlikler yaşanmıştır. Ermenilerin kendi aralarındaki mezhep mücadelesinde Süryaniler başlarda taraf olmasalar da zamanla mezhepdaşları olan ve Mardin’de sayıları gittikçe azalan Ortodoks Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliğinde, benzeri faaliyetlerin yarın kendilerine karşı da yapılabileceği düşüncesi etkili olmuştur. 1689’da Eçmiyadzin ve Mardin’in bağlı olduğu Sis Katalikosluğu, Melkon Tazbazyan’ı İstanbul’a şikâyet edip hapsedilmesini sağlamıştır. Mardin’e Diranyan adında bir episkopos göndererek Katolikleşmenin önüne geçmeye çalışmışlardır. Ancak çoğunluğu Katolik olan Ermeniler Diranyan’a direnince, Ortodoks Ermeniler ile Süryani Patrikliği arasında Katolik tehlikesine karşı işbirliği yapılmıştır. Katolik Ermeniler eski Ermeni kiliselerini ele geçirince; Gregoryen (Ortodoks) Ermeniler, Süryani Kiliselerine devam etmişler. Ohannes Tazbazyan’a göre bu Ermenilerden bir kısmı zamanla Süryanileşmişlerdir⁷.

Tazbazyan’ın Mardin’deki faaliyetlerine bu dönemde özellikle Süryanilerin tepki göstermesi, Gregoryen Ermenilerin azınlıkta kalmasından kaynaklanmaktadır. Kendi geleceklerinden korkan Süryanilerin tepkisi, Katoliklik yayıldıkça daha da artmıştır. Öyle ki; bu tepki Tazbazyan’ın şahsını hedef alabilecek hale gelmiştir. Ermeni Katoliklere göre; 1691’de Süryani Patriği, bir tuzak kurarak Melkon Tazbazyan’ı makamına davet etmiş ve onu Deyruzzafaran Manastırı’nın ücra bir köşesine hapsedmiştir. Olayın Ermeni Katolik cemaati arasında duyulması infiale sebep olmuştur. Hükümet güçlerinin devreye girmesiyle Melkon Tazbazyan serbest bırakılmıştır⁸.

Mardin Katolik Misyonu başarısını dışardan gelen Katolik misyonerlerle değil, bir Mardinli olan Melkon Tazbazyan sayesinde elde etmiş oluyordu. Bu başarı Ermenilerin önemli bir kısmının Katolik mezhebine geçmesiyle sonuçlansa da, yabancı Katolik misyonerlerin Mardin’de faaliyetlerini sona erdirmemiştir.

1838’de Mardin’e iki Kapusen rahip gelmiştir. 1841’de İspanya ve İtalya Kapusenleri Urfa ve Mardin’de kendi misyonlarını kurdular⁹. 1850’de Midyat’ta faaliyet göstermeye başlayan Katolikler burada da bir Katolik Kilisesi inşa etmişlerdir. Nikola Kestles isimli bir rahip, 1870 yılına kadar Mardin’de çalışan bir başka Katolik misyonerdir. Kapusen rahipleri tarafından 1884 yılında, Süryani Katolik Patrikhanesinin hemen altındaki geniş meydana bir kilise inşa edilmiştir¹⁰. “*Patriye Kilisesi*” diye anılan bu kilise¹¹, 19. yüzyılın sonlarında Kapusenlerin Mardin’de önemli bir güç haline geldiğini göstermektedir. Kapusenlerin bu kiliseyi kurma amaçlarını, Mardin’de yoğun bir şekilde faaliyet gösteren Amerikan misyonerleri karşısında zayıf durumda kalmama girişimi olarak da değerlendirebiliriz. Kapusenlerin bu faaliyetlerinde

⁶ Vartanuş A. Çerme; “*Ermeni Katolik Kilisesi’nin Kurucularından Melkon Tazbazyan’ın Hayatı (1654-1716)*”, Tarih ve Toplum, C. 31, S. 184, Nisan 1999, 39 vd. (Vartanuş Çerme tarafından verilen bu bilgilerde Ermenilere ait nüfus abartılı görünmektedir. Ancak Ermeniler arasında Katolikliğe geçiş oranları hakkında önemli ipuçları vermesi açısından önemlidir.)

⁷ V. Çerme, a.g.m., s. 39.

⁸ V. Çerme, a.g.m., s. 41.

⁹ Hans-Lukas Kieser; *Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 94.

¹⁰ İshak Armale; *Türkiye Mezopotamya’sında Mardin*, (Çev.: Turan Karataş), Nsibin Yayınevi, İsveç 1993, s.36

¹¹ Gabriel Akyüz, *Mardin İli’nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 102-103.

dikkat çeken önemli bir husus; sadece Katolik olmayan cemaatleri değil, Katolik cemaatleri de etkilemiş olmaları ve Katolik cemaat üyelerinin de ana cemaatten ayrılmalarına sebep olacak çalışmalar içinde olmalarıdır.

Katoliklerin Mardin’de faaliyetleri sadece kiliseler vasıtasıyla olmamış, okullar da kurmuşlardı. 1317 (1899-1900) tarihli Maarif Salnamesine göre Mardin’de Kapusen rahiplerine ait iki okul bulunmaktadır. Kuruluş tarihleri bilinmeyen bu okulların ruhsat almadıkları da aynı salnameden anlaşılmaktadır¹². 1901 tarihinde meydana gelen bir gelişme Fransızların, bu okulların Osmanlı Devletince resmen tanınması için baskı yapmasıyla sonuçlanmıştır. Bu olayda bir Fransız bankerin Osmanlı Devleti’ne verdiği borcu alamaması üzerine Fransa, İstanbul Sefiri Constans’ı geri çekmiş ve Midilli’yi işgal etmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti borcu ödemeyi kabul edip anlaşma yapmak istemesine rağmen, Fransız hükümeti anlaşma yerine, Fransa’nın İstanbul’da bulunan sefaret müsteşarı Edmond Bapst aracılığı ile yeni isteklerde bulunmuştur. Bu istekler arasında “*Osmanlı Devleti ekli cetvelde yazılı Fransız tabiiyeti ve himayesinde bulunan okulların mevcudiyetlerini tasdikle, işlerini rahatça yapmalarını taahhüt edecektir*” maddesi de vardır. Bu maddeye dayanarak Fransa kendi himayesinde bulunan 260 okul ve 354 müessesenin (Kilise, manastır, yetimhane, hastane vs.) ismini içeren bir liste göndermiştir. Bu ilk listede, Mardin’de bulunan iki Katolik okulunun adı yer almamıştır. Bu iki okulun adı, daha sonra ilk listede bazı okullar unutulduğu için hazırlanan ek listede yer almaktadır. Ancak bu listede, Maarif Nezareti Salnamelerinden farklı olarak okullardan biri Kapusenlere değil Fransiskanlara ait gösterilmiştir¹³.

Katolik misyonerler tüm bu çalışmalarını yaparken sadece cemaatlerin değil, yöneticilerin de tepkileriyle karşılaşıyorlardı. Ancak daha önce de belirttiği üzere yöneticilerin tepkileri hemen Fransız büyükelçi ve konsolosların devreye girmesiyle sonuçlanıyordu. Buna benzer bir duruma Mardin’de de şahit olunmaktadır. Muhtemelen, Mardin idarecilerinin Katolik misyonerleri sıkıştırması söz konusu olacak ki, Mardin’in bağlı olduğu Cizre Sancağı kaymakamı ve Mardin naibine hitaben bir ferman gönderilmiştir. Fermana, “*Mardin’de ötedenberü ikamet iden Efreñç rahiplerinin*” kendi hallerinde olup kimseye zararları olmadığı halde kendilerine baskı yapılmasının Fransa sefaretinin şikâyetine sebep olduğu dile getirilmekte ve “*Efreñç rahiplerine*” dokunulmaması istenmektedir¹⁴.

Fransa’nın desteğini alan Katolik misyonerlerin 17. yüzyılda başlayan çalışmaları 19. yüzyılın ortalarına doğru Mardin’deki Ermenilerin tamamının, Protestanlaşanlar dışında, Katolikleşmesiyle sonuçlanmıştır.

Mardin Ermenilerinde Protestanlaşma

Osmanlı Devleti’nde Protestan cemaatin ortaya çıkışı, 19. yüzyılda Batılı devletlerin her birinin bir gayrimüslim cemaate hamilik yaparak, Osmanlı üzerinde bazı haklar elde etme çabalarıyla ilgilidir. Bu çerçevede Rusya Osmanlı Devleti içinde resmen tanınmış bir mezhebe (Ortodokslara) hamilik yaparken, Fransa Katoliklere sahip çıkmış, onlara millet statüsü kazandırmaya çalışmış ve bunu başarmıştır. Doğu’da dinin oynadığı rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler, siyasi nüfuzunu arttırmak için, dini bir araç olarak kullanmaya başlamış ve bu amaçla Osmanlı sınırları içinde Protestan cemaat oluşturma çabası içine girmiştir.

Amerika ve Almanya gibi devletlerin desteği ile İngiltere 19. yüzyılda bu amacına ulaşmıştır. Osmanlı sınırlarında az sayıda da olsa Protestan cemaati oluşması üzerine İngiltere, kendi isteklerine uygun bir ortam oluşturabilmek için 1840’ta ilk girişimlerde bulunmuştur. İngiltere

¹² Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’ a 2, Sene 1317, Matbaa-i Amire , s. 1194.

¹³ Şamil Mutlu; Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s.155-165.

¹⁴ 217 Nolu Mardin Şer’iye Sicili, Evail-i Ramazan 1267/30 Haziran-9 Temmuz 1851 Tarihli Belge.

Dışişleri Bakanlığı 1840'ta Kudüs'te bir Protestan mabedi inşası için Osmanlı Devleti'nden izin talebinde bulunmuş, bu talebin ardındaki gerçek amacı sezen Osmanlı Devleti ise 1834'te yayınladığı mezhep değiştirme yasağı ile ilgili fermanı öne sürerek bu isteği geri çevirmiştir. 1844 yılında hem bu yasağın kalkması hem de İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile bu konuda temaslarını devam ettirmesi üzerine Kudüs'te bir Protestan Kilisesi resmen açılmıştır¹⁵.

Bu gelişmenin ardından Protestan cemaati, millet sistemi içinde resmen tanınan ve diğer milletlerin sahip oldukları haklara sahip bir millet olabilmek için Batılı devletler, özellikle de İngiltere ve Prusya büyükelçilikleri nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Protestan cemaati, bu iki devletin baskısı üzerine 1850'de Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştır. Bu tanınma Protestanların millet statüsü kazanmalarını sağlayan bir tanınma değildir. Bu durum Protestanların millet statüsüne sahip olmak için elçilikler nezdinde girişimlerinin devam etmesine sebep olmuştur. Nihayet bu gelişmeler 1878'de Protestanlarla ilgili bir nizamnamenin kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Protestan cemaati, Bu nizamnameye rağmen millet sisteminde sahip olunan haklara sahip olmamıştır¹⁶.

Osmanlı sınırlarında Protestanların resmi statüye sahip olmaları yönünde çalışmalar İngiltere tarafından yapılmasına rağmen, Protestanlaştırma çabalarında Amerikan misyonierleri daha etkili olmuştur. İngiltere kökenli misyonier faaliyetleri irtibata geçtikleri Hıristiyan unsurları, daha çok eğitim gibi hususlarda kendine bağlayarak kullanma yolunu seçerken, Amerikan misyonierleri çok yönlü bir çalışma sistemi benimsemişlerdir.

18. yüzyılın ortalarında çalışmaya başlayan Amerikan misyonierlerinin çalışmaları¹⁷, özellikle 1810'da Boston'da kurulan ve modern imkânlarla çalışan Amerikan Board misyonierlerinin 1819'da Türkiye'yi programına almasıyla¹⁸ önemli bir gelişme göstermiştir. 1839'a kadar İstanbul, Bursa ve Trabzon misyonierleri kurulmuş olmasına rağmen, Amerikan Board teşkilâtı 1844'te Rumlara yönelik faaliyetlerini durdurmuş ve örgütün adını "*Ermeni Misyonu*" olarak değiştirecek kadar Ermeni odağını belirgin hale getirmiştir¹⁹.

Protestan misyonierlerin faaliyetlerinin temelini eğitim ve sağlık kurumları oluşturmuştur. Amerikan misyonierlerin çalışmaları okul, hastane, yetimhane gibi kurumlar aracılığıyla yapılmıştır. 1858'de Mardin İstasyonunun açılmasıyla Amerikan Board teşkilâtının Mardin'deki çalışmaları başlamıştır. Bâb-ı Mışkîye'de (Diyarbakırkapı) Amerikan Misyonierleri tarafından bir okul, kolej ve hastane açılmıştır²⁰.

Mardin'deki Protestan faaliyetlerinin takibi ancak kurumsal faaliyetlerinin takibiyle mümkün olmaktadır. ABD'nin İstanbul Sefareti tarafından 1903'te Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'ne gönderilen "*Amerika'nın Mekatip ve Müessesat-ı Hayriye ve Diniyesini Mübeyyin Cevdvel*" de Mardin Sancağı'nda bulunan kurumlar şöyle belirtilmiştir: "*Zükur Mektebi ve müştemilatı, İnas Mektebi ve müştemilatı, Ruhban Mektebi, Hastahane ve Eczahane, misyonier mesakini ve arazi*

¹⁵ Bilal Eryılmaz; Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s.74-75.

¹⁶ Düstur, Cezire-i Rabi', Matbaa-i Amire 1296, s.652-654.

¹⁷ Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyonier Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989. s. 16.

¹⁸ Gülbadi Alan, ; Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 21-22.

¹⁹ Aydın; a.g.m, s. 79.

²⁰ Aydın; a.g.m., s. 80-81.

vesaire.²¹ İstanbul Sefareti tarafından resmen bildirilen bu kurumların hepsi, “*cedvelde*” yer almayan yuva ve yetimhaneyle birlikte tek bir alanda toplanmıştı.

Amerikan misyonerlerine ait eğitim kurumları, diğer tüm yabancı okulları gibi izinsiz ve ruhsatsız olarak açılmışlardır. Yine bu okulların ilk etapta düzenli bir okul yapılanması içinde başladıklarını da düşünmek mümkün değildir. Misyonerlerin kaldıkları mekânların okul olarak kullanımıyla başlayan bu süreç, zamanla daha organizeli eğitim kurumlarının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Kayıtlarda göze çarpan önemli bir husus da, Mardin’de sadece idadi düzeyindeki okullar ile birlikte ruhban okulundan bahsediliyor olmasıdır. Ancak bu okullara hazırlayıcı düzeyde ve daha alt kademede okulların olmaması mümkün görünmemektedir. 1888’de ABD misyonerlerinin yuva açmış olmaları²² daha alt düzeyde okulların mevcudiyetini akla getirmektedir. Kayıtlarda yer almasa da misyonerlerin “*common schools*” dedikleri²³ sonraki eğitim faaliyetlerine basamak oluşturacak daha alt düzeyde okul Mardin’de de mevcuttur.

Mardin’de Amerikan okulları içinde ilk olarak faaliyete başlayan ve Osmanlı kayıtlarında “*Zükur Mektebi*” olarak adlandırılan idadi düzeyindeki erkek okuludur. Bu okulun açılış tarihi 1316 tarihli Maarif Salnamesinde Hicri 1288 (Miladi 1872-1873), hemen bir yıl sonraki 1317 tarihli Maarif Salnamesinde ise Hicri 1286 (Miladi 1869-1870) olarak belirtilmektedir. Bu okulun ruhsat tarihi ise 1892-1893 yıllarındadır²⁴. ABD İstanbul sefaretinin 1903’te verdiği bilgilerde ise okulların açılış tarihi olarak Hicri 1280 (Miladi 1863-1864) tarihi verilmektedir. Kocabaşoğlu, Board kayıtlarına dayanarak, bu okulun açılış tarihini 1885 olarak vermektedir. Misyonun Mardin’deki çalışmaları göz önüne alındığında ABD makamlarının verdiği bilgiler daha gerçekçi görünmektedir. Bu okul açılışında 20 öğrenci ile eğitime başlamıştır²⁵. 19. yüzyılın sonlarında ise öğrenci sayısı 40’a ulaşmıştır. 1887-88’de ABCFM kayıtlarına göre öğrenci sayısı 48’dir²⁶. Osmanlı kayıtlarına göre öğrenci sayısı 1898’de 40, 1899’da ise 42’dir²⁷. Hem Osmanlı hem de ABD makamları kayıtlarına göre Erkek Lisesi ile aynı tarihlerde açılan başka bir okul da Kız Lisesi’dir. Bu okulların amacı ikiliydi. Bir kere genel amaç kızların eğitimini artırmaktı. Özel amaç ise bayan öğretmenlerin yetişmesine katkıda bulunmak, hiç değilse yerli misyoner yardımcılara ve yerli öğretmenlere okumuş eşler yetiştirmektir²⁸. Maarif Salnamelerine göre; Kız Lisesi’nde 1898’de 25, 1899’da ise 23 kız öğrenci bulunmaktadır²⁹.

ABD misyonerlerinin bu okullar dışında Mardin’deki bir başka okulu, teoloji okulu olarak da nitelendirilebilecek “*ruhban okulu*”dur. Osmanlı resmi kaynaklarında bu okul hakkında bilgi yer almamaktadır. 1903’te ABD İstanbul Sefaretinin verdiği “*Amerika’nın Mekatip ve Müessesat-ı Hayriye ve Diniyesini Mübeyyin Cevdvel*” de dahi bu okulun sadece adı bulunmaktadır. Aynı belgede “*Rehabin mektebi hakkında mahallinde fi 27 Mardin 1319’da tekrar isti’lam edildi*”³⁰

²¹ Gülbadi Alan, “*Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Faaliyet Gösteren Amerikan Kurumları*”, Yeni Türkiye, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 400-402.

²² Suavi Aydın ve Diğerleri; Mardin Cemaat Aşiret Devlet, Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 284.

²³ Kocabaşoğlu; a.g.e., s. 86.

²⁴ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire, s. 1052-1053 ve Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 2, Sene 1317, Matbaa-i , s. 1195-1197.

²⁵ Kocabaşoğlu; a.g.e., s. 166; Vahapoğlu; a.g.e., s. 114.

²⁶ Kocabaşoğlu; a.g.e., s. 171.

²⁷ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire, s. 1052-1053 ve Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 2, Sene 1317, Matbaa-i , s. 1195-1197

²⁸ Kocabaşoğlu; a.g.e., s. 86.

²⁹ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire, s. 1052-1053 ve Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def’a 2, Sene 1317, Matbaa-i , s. 1195-1197.

³⁰ Gülbadi; a.g.m., s. 400-402.

ifadesi ile bu okul hakkında resmi anlamda bilgi edinilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu okulun açılış tarihi Mardin’de ABD misyonunun diğer okullarından sonra olmalıdır. Okulun temel amacı, Arapça konuşulan bölgelere hizmet verecek misyoner yetiştirmektir³¹. Okulun eğitim süresi 5 yaz dönemi idi. Okulun öğrencileri okulun açık olduğu 7 aylık dönemde okulda okuyorlar, yılın 5 ayında ise Hıristiyan köylerde din öğretmenliği yapıyorlardı³². Bir ara bu okula hazırlık sınıfı mahiyetinde “*acedemy*” ya da “*training scholl*” adıyla hazırlık sınıfları da açılmıştır³³.

Eğitim süreleri üç yıl olan bu okullarda eğitim görenlerin başında Ermeniler gelmekteydi. 1887-88 eğitim yılında Erkek Lisesi’nin 48 öğrencisinden 37’si Ermeni Protestan, 5’i Süryani Kadim, 5’i de Katolik’ti. Hatta 1885–1886 döneminde bir Müslüman öğrenci de vardı³⁴. Arapça, Ermenice, Süryanice, Türkçe ve İngilizce eğitim verilen bu okullarda, sınıflara bölünmüş olarak İncil Okuma, Aritmetik, Ermenice gramer, Coğrafya, Yazı, Müzik ve Kompozisyon, Tarih ve Teoloji dersleri veriliyordu³⁵.

19. Yüzyılda Mardin’de Ermeni Nüfusu

Mardin Ermenilerine yönelik Katolikleştirme ve Protestanlaştırma faaliyetlerinin sonuçları 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna değişen nüfus yapısında meydana gelen değişikliklerde çok net bir şekilde görülmektedir.

Osmanlı döneminde Mardin nüfusuyla ilgili ilk bilgilere tahrir defterlerinde rastlanılmaktadır. Ancak tahrir defterlerinin hem hazırlanış şekli hem de içerdikleri veriler elde edilen bilgilerin istatistiksel düzeyde kalmasına sebep olmaktadır. 16. yüzyıl Mardin nüfusu, Tahrir defterlerine dayalı olarak, ancak nüfusun cemaatlere göre yüzdelik dağılımı şeklinde değerlendirilebilmektedir.

Tablo 1 :Tahrir Defterlerine göre 16. yüzyılda Mardin’de Nüfusun Dinlere Göre Yüzdelik Olarak Dağılımı³⁶.

	1518	1526	1540	1564
Müslüman	41	38,8	34,9	27,9
Hıristiyan	48,7	48,6	56,1	62,1
Yahudi	6,2	8	5	5,1
Şemsi	4,1	4,6	4	4,9

Göyünç’ün çalışmasında dikkat çeken önemli bir husus; tahrir defterlerinde Hıristiyanların hepsinin “*Erâmine*” olarak anılması ve Süryanilere değinilmemiş olmasıdır³⁷. Bu durum, Süryanilerin idarî bakımdan Ermeni patrikliğine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır³⁸.

³¹ Erdal Açıkseç; Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 87.

³² Grattan Geary; Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, London 1878, s. 158-168.

³³ Kocabaşoğlu; a.g.e., s.173.

³⁴ Kocabaşoğlu; a.g.e.,s. 171.

³⁵ Kocabaşoğlu; a.g.e., s. 86; 1167-170.

³⁶ Nejat Göyünç; XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991,s.103.

³⁷ Göyünç; a.g.e.,s. 77-88.

³⁸ Bkz; İbrahim Özcoşar, Bir Yüzyıl, Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

17. ve 18. yüzyıl şehir nüfusu, dönemin kayıtları üzerinde ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. Niebuhr'un 1766'da Mardin nüfusunun yarısını Müslüman olarak göstermesi³⁹, 16. yüzyıldan itibaren Mardin'de nüfusun Müslümanlar lehine değiştiğini ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın başlarında şehrin nüfusu ile ilgili ilk ciddi bilgilere bazı seyyahlardan ulaşmak mümkündür.

Tablo 2 : Seyyahlara Göre 19. Yüzyılın İlk Yarısında Mardin Nüfusu⁴⁰.

Seyyah ve Tarih	Toplam Nüfus	Nüfusun cemaatlere dağılımı
G.A. Oliver 18. yüzyılın sonu.	12.000	3.000 Kürt, 5.000 ila 6.000 Arap veya Türk, 1.500 Ermeni Yakubî ve bir o kadar da Nesturî % 25 Hıristiyan.
A.Dubre 1807.	27.240	20.000 Müslüman, 3.200 Yakubî, 2.000 Ermeni Katolik, 400 Keldanî, 800 Yahudi, 800 Şemsi, 40 Ermeni Ortodoks.
Mc.D. Kinneir 1816.	11.000	1.500'ü Ermeni.
J.S. Buckingham 1827.	20.000	2/3'ü Müslüman.
H.Southgate 1837.	3.000 aile	500'ü Ermeni Katolik, 400'ü Yakubî, 250'si Süryani Katolik, 100'ü Keldanî, 10'u Yahudi geri kalanlar Müslüman.

Seyyahların gözlemlerine dayanarak verdikleri bu bilgilerin, Mardin nüfusu açısından bazı tahminlerde kolaylık sağladığı gerçeği bir yana, çok da kullanışlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu tahminlerin en kullanışlı yönü, 16. yüzyıldan farklı olarak, 19. yüzyılda Mardin'de Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bilgisini sunmalarındır.

1827'de Mardin'i ziyaret eden Buckingham, Mardin şehrinin Hıristiyan tebaası hakkında bilgiler verirken Ermenilerin iki ayrı kesim olarak ele alınmış olduklarına dikkat çekmekte ve Mardin'de yaşayan Ermeni ve Katolik Ermenilerin sayılarını ayrı olarak vermektedir. Buna göre; Mardin'de sadece 500 Ermeni (Gregoryan) yaşamaktaydı ve 1.000 kişilik ikinci bir Ermeni kesimi de Katolik Ermeni olarak yaşamlarını sürdürmekteydi.⁴¹

19. yüzyılın ilk yarısında Mardin nüfusuyla ilgili, Osmanlı kaynaklarının verdikleri bilgilerde Hıristiyan cemaatler içinde bir ayırım yapılmamış olması Ermeni nüfusun tam olarak öğrenilmesini engellemektedir. Bu bilgilerden birini Abdulgani Efendi aktarmaktadır. Buna göre; 1835/36 tarihlerinde şehrin hâkimi Mehmet Bey tarafından yaptırılan nüfus sayımına göre Mardin nüfusu ve bunun cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Tablo 3 : 1835/1836 Nüfus Sayımı⁴².

	Hane Sayısı	Erkek nüfus
Müslüman	1.816	2.943
Hıristiyan	1.809	3.190
Yahudi	18	50

Bu sayımdan bir yıl sonra, Nisan 1837'ye ait bir başka sayım sonucu ise şöyledir: 1.326 Müslüman hanesine karşılık, 1.327 gayrimüslim hanesi bulunmaktadır⁴³. Vergi amaçlı yapılan bu sayımda da devlet görevlileri ve askerler sayılmamıştır.

³⁹ Aydın, ve Diğerleri; a.g.e., s.242.

⁴⁰ Göyünç; a.g.e.,s. 102.

⁴¹ J.S.Buchkingham, Travels In Mesopotamia, Londra 1827, s.192.

⁴² Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk);Mardin Tarihi, Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin, Ankara 1999, s.220.

Tanzimat'ın ilanının hemen ardından bölgede yaşanan karışıklıklardan, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar olan dönemde Mardin ve çevresinin nüfusu ile ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Bu eksiklikte, Mardin ve çevresindeki karışıklıklarla beraber, Osmanlı Devleti'nde 1830'lu yıllardan 1874'e kadar süren nüfus kayıtlarının nasıl tutulacağına dair bir dizi karışıklık da etkili olmuştur. 1874 yılında yeni bir sayım yapılması ve yeni bir kayıt düzeninin kurulmasıyla ilgili yeni yönetmelikler çıkmasına rağmen ortaya çıkan yeni sorunlar (Bosna-Hersek Ayaklanması, Sultan Abdulaziz'in tahttan çekilmesi, 93 Harbi gibi) sayımın ertelenmesine yol açmıştır⁴⁴.

Bu karışıklığa rağmen, döneme ait bazı küçük kayıtlardan şehrin gayrimüslim nüfusuyla ilgili bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra Mardin'de toplanan 63.410 kuruşluk cizyenin cemaatlara göre dağılımını veren bir mahkeme kaydı bunlardan biridir. Bu kayda göre Mardin'de bulunan cemaatler ve verdikleri cizye miktarları şöyledir:

Tablo 4: 1840 Yılında Mardin'de Cizye Miktarlarının Cemaatlara Dağılımı ⁴⁵.

Millet	Toplam Cizye Miktarı
Millet-i Süryani	32.680
Millet-i Ermeni	18.655
Millet-i Süryani Katolik	7.080
Keldanî	2.955
Yahudi	2.040

Bu tablo, Mardin'de yaşayan gayrimüslim nüfusu ile ilgili çok kesin bir bilgi vermemekle birlikte en azından gayrimüslim nüfusun cemaatler arasında dağılımıyla ilgili genel bir fikir edinmeyi sağlamaktadır. Buna göre; Mardin'de Hıristiyan cemaatler arasında nüfus bakımından sıralama, nüfusu çok olandan az olan doğru şöyle yapılabilir: Süryani Kadimler, Ermeniler (Katolik), Süryani Katolikler ve Keldanîler. Bu sıralama yapılırken, toplanan cizye miktarlarının oranları ile nüfus arasında doğru bir orantı kurmak da mümkün görünmemektedir. Cizyenin edna, evsat ve a'la şeklinde tasnif edilerek toplanması, eldeki belgede ise bu oranların değil de cizye miktarının toplam olarak verilmesi böyle bir orantıyı imkânsız kılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Mardin nüfusuyla ilgili ilk bilgilere Diyarbakır Vilayet Salnameleri'nde rastlanılmaktadır. Mardin'in nüfusuyla ilgili ilk kayıt H.1288/M.1871-1872 tarihli salnamede yer almakta, H. 1302/M.1884-1885 tarihli salnameye kadar bilgiler aynı formatta verilmektedir. Muhtemelen nüfus memurları, mukayyidler ve cemaat temsilcilerinin verdikleri bilgiler çerçevesinde hazırlanan bu kayıtlar, şehrin mahalle sayısı, hane sayısı Müslim erkek ve gayrimüslim erkek nüfusu gibi çok kaba bilgileri sunmaktadır. Bu kayıtlara göre 1874 ve 1885 tarihleri arasında Mardin'de hane sayısının hep aynı kalması, güncelleme yapılmadığını ortaya koymakta ve sayımların ciddiyeti konusunda da şüphelere sebep olmaktadır. Müslim erkek ve gayrimüslim erkek nüfusta meydana gelen değişiklikler ise askerlik, vergi ve bedel-i askerlik gibi kaygılar sebebiyle kayıtlara yansımıştır.

⁴³ 253 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili 14 Muharrem 1253/20 Nisan 1837 Tarihli Belge..

⁴⁴ Kemal Karpat; Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, 68-69.

⁴⁵ 253 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili 5 Cemaziyelahir 1256/4 Ağustos 1840 Tarihli Belge.

Tablo 5 : Diyarbekir Salnamelerine Göre 1871-1885 Tarihleri Arasında Mardin Nüfusu.

SALNAME DEF'A	YIL		Hane	Mahallat	Nüfus Müslim	Zükur-i Gayrimüslim	Yekün Nüfus
Def'a 3	H.1288/ M.1871-1872	Nefs-i Kasaba-i Mardin	1.929	13	3.655	1.643	5.298
		Etraf-ı Şehir Nahiyesi	1.352	-	2.608	1.368	3.976
		Yekun-u Kaza-i Mardin	3.281	13	6.263	3.011	9.274
Def'a 6 - Def'a 9	H.1291/M.1874-1875 H.1294/M.1877	Mardin Sancağı Kasabası	2.291	13	4.219	3.720	7.939
Def'a 10	H.1300/M. 1882-1883	Mardin Kasabası	2.291	13	4.003	3.744	7.747
		Etraf-ı Şehir Nahiyesi	1.864	83	3.446	1.693	5.139
		Hass-ı Hümayun	1.504	39	867	-	867
		Hams Nahiyesi	1.490	53	5.753	92	5.845
		Yekun-u Kaza-i Mardin	6.149	188	14.068	5.709	19.878
Def'a 11 Def'a 12	H.1301/M.1883-1884 H.1302/M.1884-1885	Mardin Kasabası	2.291				7.737

Salnamelerin verdiği bilgilerle karşılaştırılabilecek bir ipucu da 1885 tarihli Mardin'de Ermeni Katoliklerin Cami-i Kebir Mahallesinde bir kilise açmak için yaptıkları başvurudan elde edilmektedir. Buna göre; bu tarihte Ermeni Katolik nüfusu 500 haneden ibarettir⁴⁶. Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılın derlenen en eksiksiz, en güvenilir rakamlarını verdiği kabul edilen⁴⁷ ve 1881 yılında başlayıp 1893 yılında tamamlanan nüfus sayımları ile birlikte, tüm Osmanlı'da olduğu gibi, Mardin ve çevresi ile ilgili daha ciddi bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu sayımlara göre Mardin şehir merkezi ile merkeze bağlı nahiyelerin nüfusu ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Tablo 6 :1881-1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Mardin Merkez Kazanın Nüfusu⁴⁸.

Mardin sancak	Müslümanlar		Ermeniler		Katolikler		Yahudiler		Protestanlar		Süryaniler		Toplam		Toplam Nüfus
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Merkez	11266	11292	-	-	1994	2233	-	-	218	214	1646	1913	15124	15642	30776

Bu sayım sonuçları Mardin'de en kalabalık Hıristiyan grubun Katolikler olduğunu ortaya koymakla birlikte, Katoliklerin Ermeni Katolik ve Süryani Katolik olarak ayrılmamış olması cemaatler arasında nüfus dağılımı konusunda bir karışıklığa sebep olsa da, Katolik nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeni Katoliklerin oluşturduğu kesindir. 1877'de Mardin'e gelen Geary, son resmi sayımlara dayanarak, şehrin nüfusunun 16.386 olduğunu, bunun 8.184'ünün Müslüman, 3.188'inin Ermeni Katolik, 2.922'sinin Süryani, 1.340'ının Süryani Katolik, 420'sinin Keldani, 308'inin Protestan ve 24'ünün Yahudi olduğunu belirtir⁴⁹. Vital Cuinet'in verdiği bilgiler ise kafa karıştırıcıdır. Cuinet'e göre 1891'de Mardin şehir merkezinin nüfusu şöyledir:

⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), İ.DH. , Dosya No:949, Gömlek No:75124 ve B.O.A., Kilise Defteri No: 2 s. 194, 22 Recep 1302 Tarihli Belge.

⁴⁷ Karpat; a.g.e., s.73.

⁴⁸ Karpat; a.g.e., s. 174.

⁴⁹ Grattan Geary; Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, London 1878, s. 166.

Tablo 7: Cuinet'e Göre 1891'de Mardin Kaza Merkezinin Nüfusu.⁵⁰

	Kaza Merkezi
Müslüman	15.700
Yezidi Kızılbaş	0
Çingeneler	0
Ermeni Gregoryen	4.330
Ermeni Katolik	1.200
Ermeni Protestan	1.700
Rum Ortodoks	0
Rum Katolik	0
Keldanî Katolik	580
Süryani Katolik	90
Süryani Yakubî	810
İtalyan Kapuçinler	4
Fransız Françisler	6
Yahudiler	580
Toplam	25.000

Cuinet'e ait bu tabloya göre; Mardin merkezde Hıristiyan nüfusunu büyük çoğunluğunu Ermeni Gregoryenler oluşturmaktadır. Ancak hem daha önceki hem de bunda sonraki tüm nüfus kayıtlarında Mardin'de Ermeni Gregoryen olmadığı açıktır. Bu konuda bilinen bir gerçek de Mardin'de Ermeni Katolikler ile Ermeni Gregoryenler arasındaki mücadelede Ermeni Gregoryenlerin büyük bir yenilgiyle çıktığı, önemli bir kısmının Katolikleştiği, mücadeleye devam edemeyenlerin ise göç etmek zorunda kaldığıdır. Cuinet'in, Ermeni Gregoryen nüfusu Mardin'deki en yüksek gayrimüslim nüfusu olarak göstermesine rağmen, bunlara ait hiçbir eğitim kurumu olmadığını belirtmesi ayrı bir çelişkidir⁵¹. 19. yüzyılın sonlarında Mardin merkez ve merkeze bağlı nahiyelerin nüfusu ile ilgili en doyurucu bilgilere Diyarbekir Salnameleri Def'a 14'ten ulaşılmaktadır. H.1312/M.1894-1895 yılına ait bu kayıt, tasnif açısından bundan önceki sayımlara göre daha ciddi bilgiler sunmaktadır.

Tablo 8 : Diyarbekir Salnamelerine Göre 1894-1895 Tarihlerinde Mardin Nüfusu.

İslâm		Ermeni		Ermeni Katolik		Süryani Kadim		Süryani Katolik		Protestan		Yahudi		Keldanî		Yezidi		Yekun
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
15.645	10.415	-	-	1.455	1.389	1.892	1.515	588	597	283	277	-	-	191	134	266		34.646

Diyarbekir Salnamelerinde yer alan ve 19. yüzyılda Mardin nüfusuna ait en son bilgi olma özelliğine de sahip bu kayıt Mardin ve çevresinde Ermeni nüfusa ait değişimi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu değişimde Mardin'de 17. yüzyılda başlayan Katolikleştirme ve Protestanlaştırma hareketi etkili olmuş görünmektedir. Bu hareket Ermeni Gregoryen cemaatin tamamen yok olmasına sebep olmuştur.

⁵⁰ Vital Cuinet; La Turquie d'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure, Paris 1892, s. 500.

⁵¹ Cuinet, a.g.e.,s. 497.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, millet sistemi çerçevesinde yüzyıllar boyu kendi dini ritüel ve teşkilatlarını devam ettirebilmişlerdir. Bu açıdan millet sistemi gayrimüslim cemaatleri, dış etkenlere karşı koruyucu bir özellik de göstermiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tüm yönleriyle bir zafiyet içine girmesi millet sisteminde de zayıflamayı beraberinde getirmiştir. Özellikle, Batılı devletlerin desteğiyle Osmanlı sınırlarında faaliyet gösteren misyonerler, bu zayıflığı değerlendirerek gayrimüslim cemaatleri kendi içinde parçalayacak bir süreci başlatmışlardır.

Misyonerlik çalışmalarından en çok etkilenen cemaatlerden biri de Ermenilerdir. Tek bir inanç etrafında toplanmış ve bu anlamda kendi aralarında birliği sağlamış olan Ermeniler için, misyonerlik faaliyetleri çözülme-çatışma, kimlik sorunu gibi problemleri de beraberinde getirmiştir. Kendilerini ana cemaat olarak gören Gregoryenler, yıllarca misyonerlerin çalışmalarına karşı cemaatlerini koruma anlayışla hareket etmişlerdi. Ancak bunda pek de başarılı olamamışlardır.

Osmanlı'nın bir taşra kenti olan Mardin'de bu faaliyetlerin etkileri ve boyutu kendini çok net bir şekilde göstermektedir. 17. yüzyıla kadar tamamı Gregoryen olan Ermeni nüfus, misyonerlik çatışmaları sonucu 19. yüzyılda tamamen tükenmiştir. Bu tükenmede temel etken Katolikleştirme ve Protestanlaştırma olmakla birlikte, önemli etkenlerden biri de eski mezheplerinde kalmak isteyen Gregoryen Ermenilerin Katolik ve Protestan misyoner veya Ermenilerin baskılarına dayanamayıp, kendi inançlarını korumak adına, Gregoryenlerin güçlü oldukları yerlere göç etmeleridir.

Sonuç olarak; misyonerlik çalışmaları 19. yüzyılın sonuna kadar Mardin'de Gregoryen Ermenileri tamamen yok eden, ama sadece nüfus olarak değil sosyal ve kültürel yönleriyle yüzyılların birikimi bir cemaati "*soykırım*" tabi tutan bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Dahiliye İdare(İ.DH.) Dosya No: 949, Gömlek No:75124.

989 Numaralı Divân-ı Hümayûn Defterleri Katalogu, 2 Nolu Kilise Defteri 1290-1304.

Mardin Şer'ıye Sicilleri

253 Nolu Mardin Şer'ıye Sicili

217 Nolu Mardin Şer'ıye Sicili

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def'a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Def'a 2, Sene 1317, Matbaa-i ,Amire.

Salnâme-i Diyarbekir

Diyarbakır Salnâmeleri, 1286-1323 (1869-1905), C.1-5, Yayın Yönetmeni: Ömer Tellioglu, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Düster

Düster, C.IV, Matbaa-i Amire 1296.

Kitaplar –Makaleler

Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk); Mardin Tarihi, Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin, Ankara 1999.

Aboona, Hirmis; How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?, <http://www.atour.com.education/20010303.html> (Erişim: 10.01.2004).

Açıkses, Erdal; Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Akyüz, Gabriel; Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998.

Alan, Gülbadi; "Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Faaliyet Gösteren Amerikan Kurumları", Yeni Türkiye, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 389-420.

Armale, İshak; Türkiye Mezopotamiasında Mardin, (Çev.: Turan Karataş), Nsibin Yayınevi, İsveç 1993.

Aydın, Suavi; "Anadolu Hıristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkisi ve Modernleşme", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 25-28 Ekim 2000 Ürgüp/Nevşehir, s. 73-88.

Aydın, Suavi; Kudret Emiroğlu; Oktay Özel ve Diğerleri; Mardin Cemaat Aşiret Devlet, Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Cunet, Vital; La Turquie d'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonné de Chaque Province de l'Asie Mineure, Paris 1892.

Çerme, Vartanuş A.; "Ermeni Katolik Kilisesi'nin Kurucularından Melkon Tazbazyan'ın Hayatı (1654-1716)", Tarih ve Toplum, C. 31, S. 184, Nisan 1999, s. 35-41.

Eryılmaz, Bilal; Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul 1996.

Geary, Grattan; Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, London 1878.

Göyünç, Nejat; XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Karpat, Kemal; Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kieser, Hans-Lukas; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Kocabaşoğlu, Uygur; Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Mutlu, Şamil; Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.

Özcoşar, İbrahim; Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

Tepeyran, Ebubekir Hazım; Hatıralar, Pera Yayınları, İstanbul 1998.